

Володимир УДОВИК (Київ)

Київська кіностудія в період нацистської окупації (1941–1943)

Кіномистецтво, як вид мистецтва, особливо набуло популярності в 20-30 роки ХХ ст. Масове зростання чисельності аудиторії дало підстави застосовувати кіно як ефективний засіб ідеологічного впливу на широкі верстви населення. Почали знімати кінострічки з певною пропагандистською метою, особливо в таких тоталітарних країнах як Радянський Союз та гітлерівська Німеччина. Кіно стало рупором пропаганди пануючої ідеології

З початком Другої світової війни виробники кіно розпочали активну пропаганду могутності своєї країни та ідеологічну війну з супротивником. Під час евакуації з України передбачалось, що матеріально-технічна база кіностудій буде повністю евакуйована на Схід. Але через швидкість просування німецької армії і розгубленість керівників установ та організацій, евакуація не була проведена в повному обсязі.

Окупувавши Україну, німецька влада почала використовувати її технічні, матеріальні та людські ресурси для ведення боротьби з Радянським Союзом. Виробники кіно теж стали діяти в інтересах міністерства пропаганди Німеччини. Роль, яку вони відіграли в ідеологічній боротьбі нацистів з більшовиками, й досі недостатньо висвітлено у вітчизняній історіографії. Певною мірою, це пояснюється відсутністю в Україні знімального матеріалу, окремі частини якого знаходяться у ФРН, у сховищах московських архівів або були знищені під час бойових дій.

Дана тематика розглядалася в рамках дослідження німецької пропаганди у працях М. В. Михайлюк, С. Червінського та М. В. Ко-

валя¹. Про її актуальність свідчить підвищена увага дослідників вітчизняного кінематографу до стрічок воєнних років. Так, восени 2007 р. в Києві на спільному семінарі Культурного центру „Гете-інститут в Україні”, Національного союзу кінематографістів та Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного, присвяченому німецько-українським зв'язкам у кіномистецтві, найбільше піднімалися питання, пов'язані з Другою світовою війною, та окупацією України зокрема². На цьому форумі німецький кінознавець Ханс Шлегель представив фільми часів окупації України, які були знайдені в Белградському кіноархіві – “Концтабір лісничих”, „Люди товариша Едельштейна”, „Останній удар”. Ці стрічки мали антирадянський характер і висвітлювали сталінський управлінський апарат.

Джерельною базою даної статті стали кримінальні справи на радянських громадян, що звинувачувались у співробітництві з німецькою окупаційною владою. Згідно “Закону про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” вони були реабілітовані. За їхніми свідченнями спробуємо висвітлити діяльність київської кіностудії в період німецької окупації.

Метою даної статті є дослідження роботи Київської кіностудії “Україне-фільм” у період німецької окупації України.

Пропагандою та контрпропагандою на окупованих східних землях, зокрема й українських, займалась велика кількість німецьких відомств та установ, які знаходились у підпорядкуванні різних контролюючих органів, що мали власні тактичні завдання. Так, ідеологічний вплив на населення українських земель справляли підрозділи вермахту СС, Міністерства просвіти та пропаганди, Міністерства у справах окупованих східних областей, установи у справах вищої школи, зовнішньополітичне відомство НСДАП, науково-дослідний інституту Сходу та ін.³ Відповідальним за проведення кінопропаганди на східних територіях було Верховне командування вермахту і створене в листопаді 1941 р. центральне фільмооб'єднання „Схід”. Одна з філій останнього – товариство „Україне-фільм”, яке знаходилось на базі Київської кіностудії Керівництво установами здійснювали німецькі чиновники, а в їх підпорядкуванні були місцеві жителі.

На товариство „Україне-фільм”, згідно з постановою Е. Коха від 8 грудня 1941 р., було покладено керівництво кінопроцесом у рейхскомісаріаті „Україна”. Це передбачало поточний контроль за діяльністю кінотеатрів, кіностудій, кінокопіювальних закладів, підприємств кінопрокату, фабрик виготовлення кіноплівок і кіноапаратури, а також затвердження планів показу кінострічок. Обов’язком товариства була зйомка документальних фільмів про рейхскомісаріат Товариство „Україне-фільм” намагалось забезпечити кінопродукцією більшість населених пунктів рейхскомісаріату. Однак, доставка і показ кінострічок залежали від стану транспортних комунікацій, експлуатаційних можливостей кінотеатрів і наявності робочої апаратури⁴.

Керівництво і контроль за закладами сфери кіно на місцевому рівні здійснювалось через кіносекції відділів мистецтв, що були створені при міських управах у центрах генеральних округів. А таємний контроль здійснювала поліція безпеки і СД.

На території рейхскомісаріату „Україна” в 1941–1944 роках працювала лише київська кіностудія, яка підпорядковувалась Київській міській управі. На чолі кіностудії стояв І. Нікітін, який одночасно працював завідувачим кіносекції відділу культурита освіти міської управи⁵. Дирекція студії займалась пошуком колишніх працівників та відновленням матеріально-технічної бази. До війни київська кінофабрика нараховувала більше тисячі працівників, а в період окупації на студії працювало всього декілька десятків чоловік. Серед них відомі кінооператори М. Топчій („Штурмовые ночи”, „Перекоп”, „Колившина”) і Ю. Вовченко, які працювали ще з початку 30-х років, а також Ю. Тамарський, технічні працівники В. Коноплянський, О. Шолохман, В. Новиков та ін.⁶

Частина приміщень кіностудії була зайнята німецькими військами. Так, в лабораторному корпусі розташувався військовий шпиталь, а в знімальному павільйоні обладнали майстерню з ремонту військових автомашин.

Українські робітники залишилися працювати на своєму місці, за винятком арештованих колишніх працівників НКВС та членів КП(б)У. Спрямував та контролював роботу кіностудії

німецький керівник Т. Андре, якого пізніше арештувало гестапо „за м’яку політику в галузі пропаганди”. Його наступник А. Шведе став працювати більш активніше щодо виробництва пропагандистських фільмів. Заступником у них працював Костянтин Станішевський⁷.

Крім київської кіностудії на окупованих українських землях у складі німецьких військ діяли пересувні знімальні кіногрупи „Вохеншау”, які знімали військові сюжети для німецьких кіножурналів. Вони інколи залучали до себе й українських кінооператорів.

В окупаційний період знімалися лише документальні стрічки, кінохроніки та щотижневі кіножурнали. Зрозуміло, що в період військових дій, за відсутності необхідних матеріальних та людських ресурсів не могло бути й мови про художню стрічку.

Відзняті київською кіностудією фільми за їхнім спрямуванням можна умовно розділити на дві групи.

До першої входять стрічки суто пропагандистського характеру, які містили в собі агітаційний матеріал і використовувалися в ідеологічній боротьбі з Радянським Союзом. Фільм „Київ” був один з перших, над яким почала працювати знімальна група⁸. Кадри цієї кінострічки демонструють руйнування історичного центру української столиці. Вони підтверджують існуючу в сучасній історіографії думку, що нищення вул. Хрещатик та прилеглих до неї територій було здійснено радянським підпіллям, а саме групою НКВС під керівництвом І. Кудря. У фільмі також показані й інші історичні, релігійні та культурні пам’ятки, зруйновані більшовиками. Цей фільм не був озвучений, хоча й мав підготовлений текст. Знімали фільм декілька тижнів, а обробляли – кілька місяців.

Київськими операторами знімалися богослужіння у Володимирському та Андріївському соборах під час святкування Пасхи в травні 1943 року. З цих документальних кадрів пізніше був змонтований фільм, на релігійну тематику, – „Знову Пасха на Україні”¹⁰. Частина фільму присвячена проповіді єпископа Пантелеймона, представника автономної течії православ’я. В своїй проповіді єпископ дякував німецькій армії та її фюреру за надану можливість українському населенню вільно виражати свої релі-

гійні почуття. Пантелеймон також закликав українців смиренно і чесно працювати на користь перемоги над більшовизмом. Фільм був готовий в кінці травня 1943 року і для рецензії був посланий в Берлін. Пізніше його уривки потрапили в кіножурнали, які прокручували в київських кінотеатрах.

До групи пропагандистських фільмів можна віднести і стрічку на сільськогосподарську тематику „Робочий день українського селянина”. Цей кіноролик був відзнятий кінооператором Ю. П. Вовченком та режисером К. В. Лундишевим в с. Дзєнгілівці Уманського району Київської області згідно з адміністративним поділом 1943 р.¹¹. Фільм пропагує позитивні зміни в роботі та житті українських селян з приходом „визвольної” німецької армії та з встановленням „нового аграрного порядку”. Цим же оператором в районах Київської області відбувалась зйомка агітаційного матеріалу „Добровільний виїзд української молоді на роботи до Німеччини”¹². Цей фільм, а також короткометражні картини „Ми творимо в Німеччині”, „Дорога до Рейху” і „Лист на Батьківщину” використовувався з метою популяризації життя і побуту оstarбайтерів та заохочення української молоді до виїзду на роботу в рейх. Згідно звіту адміністративного відділу командуючого Першою танковою армією від 31 липня 1943 р. попит на ці пропагандистські стрічки був високий до кінця нацистської окупації¹³.

Плани кіностудії передбачали випуск документальних фільмів антирадянського змісту – „Той, хто повертається” і „Нове життя”. Перший – присвячений поверненню українських селян із радянських таборів, другий – життю у відбудованому німцями Києві. Турботу про населення окупованих територій повинен був продемонструвати документальний фільм „Розенберг в Україні”.

В 1943 році в м. Вінниці окупаційною владою були знайдені масові поховання. Для звинувачення радянської влади в розправі над місцевим населенням, німці зафільмували процес ексгумації та поховання останків. Фільм „Похорони жертв більшовицького терору в м. Вінниця” знімали разом кінооператори „Україне-фільму” та німецької кіногрупи „Вохеншау”¹⁴, але монтувався

фільм в Берліні. Ця стрічка стала частиною масової агітаційної кампанії нацистів, проведеної в ЗМІ багатьох країн світу, для показу масового терору більшовицького режиму.

До другої групи фільмів, знятих київської кіностудією, входили документальні стрічки, які були зроблені на замовлення певних німецьких організацій. За наказом керівництва кіностудії був створений фільм „Утворення Україне-фільму”¹⁵. Він присвячений київській кіностудії наслідкам її евакуації або „грабунку”, як це представила німецька окупаційна влада. Велика частина фільму демонструє відбудову організації нового фільмового товариства за активного сприяння німецької влади. Головні ролі, під які і робився фільм, грали німецький керівник студії Т. Андре та технічний керівник В. Біллінс.

На приватне замовлення кінооператором М. П. Топчієм були зняті науково-технічні фільми „Тютюн” та „Штрало”¹⁶. Перша стрічка відображає весь технологічний процес виробництва тютюну, від посадки в полі до переробки на фабриці, а друга – роботу однойменної німецької транспортної колони, яка прибула на Україну для допомоги місцевим транспортним організаціям.

Окремо від цих груп стоїть фільм „Літо на Україні” або „Цвітуча Україна”. Він не був допрацьований, не був озвучений, тому збереглися лише робочі назви. Фільм мав етнографічний характер, показував природу України, народне мистецтво та архітектуру українського села. Як показав на допиті перед радянськими слідчими оператор М. П. Топчій, фільм можна було однаково використовувати, підставляючи відповідний текст, як німецькою, так і радянською або українською мовами¹⁷.

Говорячи про кіномистецтво окупованої України, необхідно згадати й художній фільм „Вовки”, який знімався в Німеччині в кінці 1943 року. Режисером стрічки був син московського кінорежисера Протазанова, що служив у військах „СС”, а режисером-постановником – німець Йорк. У фільмі знімалися українські актори з відділу „Вінета” при міністерстві пропаганди¹⁸. В епізодичних ролях знялась і частина акторів театру-студії „Гроно”, що виїхав у вересні 1943 року з Києва. У стрічці розповідалося про підпільну боротьбу радянських партизанів, зводячи наклеп

на методи їхньої війни. Напевно, він не був допрацьований, оскільки згадка про нього пізніше жовтня 1943 року відсутня.

Таким чином, міністерство пропаганди Німеччини активно використовувало в ідеологічній боротьбі проти більшовизму кіно, як засіб агітації широких верств населення. Не маючи достатніх власних людських ресурсів та матеріальної бази, німецька влада залучала до кіновиробництва й місцеві українські кадри. Однак, через брак часу, матеріально-технічної бази та розгалуженої демонстраційної мережі, кіно як вид пропаганди на захоплених українських землях не набуло поширення.

В кінопрокаті на окупованій території України, в основному, використовувалися німецькі художні комедійні та драматичні стрічки. Так, в грудні 1942 року в київських кінотеатрах йшли німецькі фільми “Не буду зізнаватись”, “Пропаала без сліду”, “Афера Махина”, “Підводні човни на захід”, “Пошлюбна ніч утрюх”, “Такі-то вже чоловіки” та ін.¹⁹ Найбільш популярними серед глядачів були фільми про кохання „Після розлуки”, „Запрошуємо до танців” і „На все життя”²⁰. Вони були поганої якості, “ледь зрозумілі за змістом і звукомі мусять поступалися радянському кінофільму”²¹, – як визнавав начальник поліції безпеки та СД Києва в червні 1942 року. Відвідували українські кінотеатри, переважно німецькі солдати, оскільки офіцери віддавали перевагу театру опери та балету, а місцеве населення – драмтеатру.

В період окупації була відновлена робота кінотеатрів, які залишилися не зруйнованими та не були зайняті окупаційною владою. Лише в м. Києві працювало 8 міських кінозакладів: “Глорія” (вул. Костянтинівська, 26), “Оріон” (вул. Мала Володимирська, 79), “ім. Шевченка” (вул. Саксаганського, 102), “Люкс” (вул. Львівська, 95), “Ехо” (вул. Велика Васильківська, 61), “Ліра” (вул. Велика Житомирська, 40), “Метрополь” (вул. Московська, 31), “Титанія” (вул. Васильківська, 22). Також працював сутонімецький кінотеатр “Дойче Ліхтшпальгауз” (вул. Рози Люксембург)²².

Таким чином, кіномистецтво в окупованій німцями Україні не мало національних рис. За браком матеріальних та людських ресурсів воно не лише не розвивалось, а й опинилось в занедбаному стані. Українська кіностудія була повністю поставлена на

службу нацистській системі. Деякі працівники київської кіностудії, щоб вижити змушені були співпрацювати з окупантами. Вони брали участь у кіновиробництві, зокрема працювали над документальними зйомками, не визначаючи ідеологічнеспрямування фільмів.

Частина кінопродукції, яка була підготовлена київською кіностудією за два окупаційні роки, так і залишилась на полицях недоступною для глядачів. Ці кіноматеріали напрацьовувались у двох напрямках: агітаційному – „Київ”, „Знову Пасха на Україні”, „Добровільний виїзд української молоді на роботи до Німеччини”, „Лист на Батьківщину”, фрагменти яких використовувались у щотижневих кіножурналах, та приватному – „Утворення Україне-фільму”, „Тютюн” та „Штрало”, які залишились власністю відповідних установ. Водночас завдяки цим стрічкам залишилися на півці невідомі аспекти української історії, які ще чекають свого дослідника.

¹ Михайлюк Марина. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 8. – С. 287–292; Михайлюк М. В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 131–144; Червінський С. Українська карта в ідеологічній війні нацистської Німеччини проти СРСР / Київ, ун-т ім. Т. Шевченка 36. наук праць студентів аспірантів. – 1998. Вип. 4. Ч. 1.: Гуманітарні науки. – С. 13–18; його ж: Провал нацистської пропаганди в Україні (1943–1944 рр.) // Історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 54–58; Коваль М. В. Доля української культури за „нового порядку” (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1993. – № 11–12. – С. 15–38.

² Кино под немцами [Електронний ресурс] // ФОКУС. – 2007. – 20.01. – № 3. Режим доступу: <http://focus.in.ua/article/10347.html> – Заголовок з екрану.

³ Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы. – М: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.

⁴ Михайлюк Марина. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 8. – С. 287–292.

⁵ Державний архів Служби безпеки України (Далі – ДА СБ України). – Ф.6. – Спр. 70823. – Арк. 25.

⁶ Фількевич М. О. Сторінки нашої історії. – К.: Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, 2003. – С. 77, 96.

- ⁷ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74850. – Арк. 53.
- ⁸ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74850. – Арк. 29.
- ⁹ Історія України: Документи Матеріали. Посібник / Уклад., комент В. Ю. Короля – К: Академія, 2001. – С. 339–343.
- ¹⁰ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74054. – Арк. 98–99.
- ¹¹ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74054. – Арк. 36.
- ¹² ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74054. – Арк. 38.
- ¹³ *Михайлик Марина*. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 8. – С. 287–292.
- ¹⁴ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74054. – Арк. 75.
- ¹⁵ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74850. – Арк. 29.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 74850. – Арк. 31.
- ¹⁸ ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 73690. – Арк. 170.
- ¹⁹ Нове українське слово. – 16 грудня – 1942. – С. 4.
- ²⁰ *Михайлюк М. В.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 131–144.
- ²¹ *Коваль М. В.* Доля української культури „нового порядку” // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 32.
- ²² ДА СБ України – Ф. 6. – Спр. 68093. – Арк. 24.